

تقویم‌التواریخ و کشف‌الظنون کاتب چلبی (۲)*

محسن ذاکرالحسینی

کشف‌الظنون عن اسامی‌الکتب و الفنون، مشهورترین و مهم‌ترین اثر کاتب چلبی، و نافع‌ترین و جامع‌ترین و مفصل‌ترین کتاب تخصصی است که تا قرن یازدهم هجری، به یکی از زبان‌های اسلامی در حوزه کتاب‌شناسی تألیف شده است. در این کتاب، عمدتاً آثار شرقی عربی و فارسی و ترکی گزارش شده‌است، و از مهم‌ترین منابع شناخت کتاب‌های ایرانی و فارسی به شمار می‌آید.

کاتب چلبی، از سال ۱۰۴۳ هجری (یعنی ایامی که در حلب اقامت داشت)، به گردآوری مواد این کتاب پرداخت؛ و بنا بر نوشته خود او در میزان‌الحق، بخشی از اطلاعات مورد نیاز خود را مستقیماً از کتاب‌هایی که در طول زمان گرد آورده بود، و کتاب‌هایی که در حلب و استانبول از وجود آن‌ها مطلع شده بود، و خصوصاً از مصنفات ارزشمندی که در خزانه‌های عمومی دارالسلطنه نگهداری می‌شد، به دست آورد، و بقیه را از کتاب‌های طبقات و تراجم جز آن‌ها استخراج کرد؛^۱ و حاصل کارش را نخست اجمال‌الفصول و الابواب فی ترتیب‌العلوم و اسماء‌الکتاب، و سپس کشف‌الظنون عن اسامی‌الکتب و الفنون نام داد،^۲ که معمولاً از آن به صورت اختصاری کشف‌الظنون یاد می‌شود، و در میان فضلا و کاتبان به اسماء‌الکتب شهرت داشته‌است. مؤلف، برای سامان‌دادن این کتاب، بیست سال وقت صرف کرد،^۳ و در سال ۱۰۶۲ هجری، تألیف آن را به پایان رسانید.

* نامه فرهنگستان؛ ش ۴۲؛ تابستان ۱۳۸۹. بخش اول این مقاله در شماره ۴۱ نامه فرهنگستان (بهار ۱۳۸۹)، ص ۸۱-۱۰۰ چاپ و منتشر شده است.

کاتب چلبی، با استفاده از مقدمه ابن خلدون بر تاریخ العبر در اهمیت دانش و طبقه‌بندی علوم گوناگون، دیباچه مفصلی پرداخت، و سپس حدود سیصد علم و فن^۵، و ۱۴۵۰۱ عنوان کتاب و رساله (مطابق شماره‌گذاری فلوگل، با احتساب عناوین علوم و فنون)^۶، و ۹۵۱۳ تن مؤلفان آن‌ها (مطابق فهرست فلوگل) را، با نظام ساده الفبایی (بر اساس نام علوم و کتاب‌ها) در این فرهنگ عظیم کتاب‌شناسی، به زبان عربی معرفی کرد، که دست‌کم تا زمان او بی‌سابقه بود.

دنباله‌ها

جامعه علمی، خیلی زود ارزش و اهمیت کشف‌الظنون را دریافت، و دانشمندان بسیار، از همان روزگار تألیف، به تزییل و تحشیه و تعلیق و استدراک بر این اثر بی‌مانند پرداختند، و این استقبال تا عصر حاضر نیز ادامه یافته‌است.

دنباله‌های کشف‌الظنون - تا آن‌جا که من شناختم - عبارت است از:

۱. تألیفی در اسماء‌الکتب، از ملاعبداللطیف بن محمد بن مصطفی^۱، معروف به «ریاضی‌زاده» (وفات: ۱۰۷۸ق)، که در آن بعضی از کتاب‌هایی که در کشف‌الظنون مذکور نیست، آمده‌است^۷.

۲. ذیل کشف‌الظنون، تألیف محمد عزتی‌افندی، مشهور به «وشنه‌زاده» (وفات: ۱۰۹۲ق)، که به صورت چرکنویس مانده‌است.^۸

۳. التذکار الجامع للآثار، تألیف سیدحسین عباسی نیهانی (وفات: ۱۰۹۶ق). نیهانی، عبارات کشف‌الظنون را تلخیص کرد، و معرفی کتاب‌های بسیاری را که حاجی خلیفه از قلم انداخته، یا پس از وی تألیف شده‌بود، بر آن افزود.^۹

متن کامل دست‌نویس این کتاب، در استانبول، کتابخانه یکی^{۱۰} جامع، به شماره ۸۱۵ موجود است؛^{۱۱} اما در دفتر کتابخانه، به غلط به محمد بن اسحاق، مشهور به «ابن ندیم» نسبت داده شده است.^{۱۲}

۴. ذیل حسین افندی بن جعفر هزارفن (وفات: ۱۱۰۳ق).^{۱۳}

۵. الذیل علی کشف‌الظنون، تألیف ابراهیم افندی بن علی، مشهور به «عرب‌چی پاشا» (وفات: ۱۱۸۹ یا ۱۱۹۰ق)^{۱۴}. عرب‌چی پاشا، تاریخ و فیاتی را که حاجی خلیفه از قلم انداخته بود، آورد، بعضی لغزش‌های او را اصلاح کرد، و عناوین بسیار بر کتاب افزود.^{۱۵} آورده‌اند که افزوده‌های

او به ۱۴۵۰۰ عنوان کتاب می‌رسد،^{۱۶} ولی این قول ممکن است برداشت نادرستی از عبارت آقابزرگ تهرانی^{۱۷} باشد.

این ذیل، در چاپخانه سعادت (گویا استانبول) به چاپ رسیده؛^{۱۸} و فلوگل نیز، عناوین افزوده عربی‌چی پاشا را فهرست کرده است (نک: همین گفتار، ذیل «چاپ‌های کتاب»).

۶. کشف‌الظنون فی اسماء الشُّروح و المتون، تألیف کمال‌الدین ابوالفتح محمد بن مصطفی صدیقی بکری (وفات: ۱۱۹۶ق).^{۱۹} او، در این تألیف، اسامی کتاب‌ها را به شیوه تازه‌ای تدوین کرده‌است.^{۲۰}

فلوگل، از خلاصه تحقیق‌الظنون فی شرح‌المتون اثر صدیقی بکری یاد کرده،^{۲۱} که ظاهراً تلخیصی از کشف‌الظنون فی اسماء الشُّروح و المتون وی باشد، و معلوم می‌شود که از اصل آن با عنوان تحقیق‌الظنون فی شرح‌المتون نیز یاد می‌شده‌است.

دست‌نویسی به نام تحقیق‌الظنون، در کتابخانه حافظ احمدپاشا، با شماره ۳۳۷ فهرست، موجود است،^{۲۲} که باید نسخه‌ای از همین کتاب صدیقی بکری باشد.

۷. ذیل نوعی افندی (وفات: ۱۲۰۱ق).^{۲۳}

۸. آثار نو، تألیف احمدطاهر افندی، مشهور به «حنیف‌زاده»^{۲۴} (وفات: ۱۲۱۷ق). حنیف‌زاده، تألیف این کتاب را از سال ۱۱۷۲ آغاز کرد،^{۲۵} و پانصدوشش عنوان (مطابق شماره‌گذاری فلوگل)^{۲۶} کتاب عربی و فارسی و ترکی را در آن گرد آورد، که در کشف‌الظنون نیامده‌است.^{۲۷} مؤلف، متن کتاب را به عربی، و دیباچه آن را به ترکی نوشت.

آثار نو، به کوشش گوستاو فلوگل، جزو پیوست‌های کشف‌الظنون، در پایان جلد ششم به چاپ رسیده‌است (نک: همین گفتار، ذیل «چاپ‌های کتاب»).

۹. ذیل شیخ‌الاسلام عارف حکمتبیگ (وفات: ۱۲۷۵ق). در این ذیل، اسامی کتاب‌ها تا حرف «جیم» آمده، و سپس ناتمام مانده‌است.^{۲۸}

۱۰. تعلیقه بر کتاب کشف‌الظنون، تألیف حسین بن‌رضا بن سید بحرالعلوم (وفات: ۱۳۱۵ق).^{۲۹}

۱۱. ذیل فرانسیسکو ثدین (وفات: ۱۹۱۶م). این ذیل، در ۱۸۵۸ میلادی (؟)، در لایپزیگ به چاپ رسیده‌است.^{۳۰}

۱۲. ایضاح المکنون فی الدلیل علی کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون، تألیف اسماعیل پاشا بن محمد بغدادی (وفات: ۱۳۳۹ق). اسماعیل پاشا، از سال ۱۲۹۶ق تألیف این کتاب را آغاز کرد^{۳۱}، و در سال ۱۳۳۰ق آن را به انجام رسانید.^{۳۲} وی، در طی زمانی بیش از سی سال، تقریباً نوزده هزار عنوان کتاب و رساله خطی و چاپی را در دو جلد قطور معرفی کرد، که در کشف الظنون مذکور نبود؛ و از این رو کتاب او را جامع ترین ذیول کشف الظنون دانسته اند.^{۳۳}

شرف الدین یالتقیا، نسخه ایضاح المکنون را از خانواده اسماعیل پاشا خرید^{۳۴}، و با همکاری معلم بای رفعت بیلگه کلیسی، جلد نخست آن را در ۱۳۶۴ق، و جلد دوم آن را در ۱۳۶۶ق، در استانبول به چاپ رسانید، و پس از آن نیز بارها (معمولاً همراه با کشف الظنون) به طبع رسید (نک: همین گفتار، ذیل «چاپ های کشف الظنون»).

اسماعیل پاشا، هم چنین هدیه العارفین را در معرفی مؤلفان و مصنفان مذکور در کشف الظنون و ذکر آثار ایشان در چهار جلد بزرگ (نسخه چاپی: دو جلد) تألیف کرد، که آن نیز چند بار به چاپ رسیده است (نک: همین گفتار، ذیل «چاپ های کتاب»).

۱۳. اللؤلؤ المکنون و السّر المصون علی کشف الظنون،^{۳۵} تألیف جمیل بن مصطفی بن محمد حافظ بیروتی، معروف به «ابن عظم» (وفات: ۱۳۵۲ق). ابن عظم، از سال ۱۳۰۹ق، تألیف این کتاب را آغاز کرد، و معرفی کتاب ها و رساله هایی را که در کشف الظنون نیامده، یا پس از روزگار کاتب چلبی تا زمان او به یکی از زبان های شرقی تألیف شده بود، در این کتاب گرد آورد، و فصول و ابواب آن را به همان ترتیب کشف الظنون قرار داد.^{۳۶}

بر طبق خبر بجای - که از معاصران ابن عظم بوده - ذیل او ده مجلد بوده است؛^{۳۷} اما متأسفانه امروز از این اثر مفصل و مهم، به غیر از جزء اول آن، اطلاعی به دست نیست.

اصل دست نویس جزء اول کتاب، در دارالکتب الظاهریه (قاهره)، به شماره ۴۷۵۴ آداب، در ۲۰۸ صفحه پانزده سطری، با ابعاد ۲۸×۱۹ سانتی متر، به خط مؤلف موجود است، که گویا نسخه منحصربه فرد باشد، و تصویر آن در مکتبه الاسد (دمشق) نگهداری می شود.^{۳۸}

این جزء، در سال ۱۳۱۴ق به انجام رسیده، و انجامه نسخه مذکور چنین است:
«تم... الجزء الاول من کتاب السّر المصون علی کشف الظنون، علی ید مؤلفه الفقیر، جمیل

بن مصطفیٰ بک، المعروف بـ«ابن‌العظم»، ضحوة نهارالخمیس الرابع من شهر ربیع الاول سنة ۱۳۱۴...»^{۳۹}

جزء اول ذیل ابن‌عظم، شامل دو حرف «الف» و «ب»، از روی تصویر همین نسخه یگانه، به کوشش شیخ سلیم یوسف تصحیح شده، و در سال ۱۴۲۳ق/ ۲۰۰۲م، با عنوان *السّرالمصون* (ذیل علی‌کشف‌الظنون)، در ۲۹۶ (۳۲+۲۲۷+۳۷) صفحه، در بیروت به چاپ رسیده است.

مطابق بررسی نگارنده، این چاپ، با مقدمه مصحح و دیباچه مؤلف آغاز شده؛ و سپس متن اصلی کتاب، مشتمل بر معرفی ۱۰۳۹ عنوان اثر^{۴۰}، از *اباحه‌الباحه فی علمی الحساب و المساحة* تا *بیض آفتاب* آمده؛ و در پایان فهرست‌های مفید منابع، قوافی، اعلام، بلدان و اماکن، آیات، اطراف‌الاحادیث، و فهرست عام مندرجات قرار گرفته است.

۱۴. ذیل اسماعیل صائب‌سنجر (وفات: ۱۳۶۰ق)، مدیر کتابخانه عمومی آستانه (استانبول)؛ که ناتمام مانده، و یالتقایا آن را دو سال پیش از درگذشت مؤلف، از وی خریده، و در ضمن *کشف‌الظنون* - با نشانه‌هایی برای تمییز از متن اصلی - چاپ کرده است.^{۴۱}

۱۵. ذیل *کشف‌الظنون*، تألیف آیت‌الله شیخ آقابزرگ تهرانی (وفات: ۱۳۸۹ق). آقابزرگ تهرانی، از سال ۱۳۲۵ق که نسخه چاپی *کشف‌الظنون* (ترکیه، ۱۳۱۰ق) را خرید، تا اواخر عمر (دست‌کم تا سال ۱۳۸۶ق)، یادداشت‌های خود را در خصوص اصلاح لغزش‌های کاتب چلبی و برخی موارد از قلم افتاده، بر حواشی نسخه مذکور نوشت.^{۴۲}

محمد مهدی موسوی آل‌خرسان، این یادداشت‌ها را مرتب و مهذب کرد، و همراه با افزوده‌هایی از خود، به پیوست جلد دوم *هدیة‌المعارفین*، به سال ۱۳۸۷ق/ ۱۹۶۷م، در تهران به طبع رسانید.

۱۶. *عثمانلی مؤکلفری* (مؤلفین عثمانی)، تألیف محمدافندی ارزرومی^{۴۳}، که در آن تألیفات علمای دولت عثمانی را ظاهراً به زبان ترکی آورده است.^{۴۴}

۱۷. *دلیل‌الباحثین عمن ألف من الافریقیین*، تألیف سیدحسن حسنی عبدالوهّاب^{۴۵}، در سه مجلد، مشتمل بر معرفی هزاران عنوان کتاب و رساله از مؤلفان آفریقایی، و شرح حال حدود ۸۰۰ مؤلف.^{۴۶}

ترجمه‌ها

- کشف‌الظنون، به لحاظ اهمیت موضوع، چند بار و به چند زبان ترجمه شده‌است؛ از جمله:
۱. ترجمه فرانسوی، به قلم آنتوان گالان (۱۶۴۶-۱۷۱۵م)، به سال ۱۶۸۲م/۱۰۹۳ق، در استانبول.^{۴۷}
 ۲. ترجمه فرانسوی، به قلم پتی دلا کروا^{۴۸} (۱۶۲۲-۱۶۹۵م)، ظاهراً پیش از ترجمه فلوگل.^{۴۹}
 ۳. ترجمه لاتینی^{۵۰}، به قلم گوستاو فلوگل (۱۸۰۲-۱۸۷۰م). فلوگل، این ترجمه را در سال‌های ۱۸۳۵ تا ۱۸۵۸ میلادی، همراه با متن عربی، در لایپزیگ منتشر کرد (نک: همین گفتار، ذیل «چاپ‌های کتاب»).
 ۴. ترجمه فارسی، به قلم کریم‌الدین محمد بن علام بن عبدالسلام، که در ماه رجب ۱۲۲۰ق، این ترجمه را آغاز کرده و در ماه صفر همان سال به انجام رسانیده‌است.
- دست‌نویسی از این ترجمه، به شماره ۲۷۰۲، در ۶۴۳ برگ، به خط نستعلیق، در کتابخانه دیوان هند (لندن) نگهداری می‌شود، که در فهرست آن کتابخانه، ذیل شماره ۲۲۳۰، با عنوان ترجمه کشف‌الظنون عن اسامی‌الکتب و الفنون معرفی شده‌است. آغاز نسخه چنین است:
- «بهترین نطق که ظاهر می‌شود، انوار الطاف آن از مطالع کتب و صحایف، و خوب‌ترین کلام که بوی خوش می‌دهد، غنچه‌های اعطاف آن بر صفحات علوم و معارف...»^{۵۱}
- دست‌نویس دیگری از ترجمه فارسی کتاب (بدون نام مترجم)، به شماره ۷۰ عبدالسلام، در ۴۴۵ برگ، به خط شکسته‌نستعلیق، در کتابخانه مولانا آزاد (علی‌گره) موجود است (میکروفیلم آن، به شماره ۲۴۴/۱، در مرکز میکروفیلم نور نگهداری می‌شود)^{۵۲}، که یقیناً نسخه دیگری از همین ترجمه کریم‌الدین است.
- از ترجمه‌های دیگری هم یاد شده است، که آن‌ها را نمی‌شناسم؛ از جمله:
- ترجمه‌ای چاپ شده، از خاورشناسی هلندی؛^{۵۳}
 - ترجمه‌ای چاپ شده، از خاورشناسی آلمانی^{۵۴} (گویا کسی جز فلوگل)؛
 - ترجمه‌ای چاپ شده، از خاورشناسی بریتانیایی^{۵۵} (احتمالاً به انگلیسی)؛
 - ترجمه یا ترجمه‌هایی به برخی از زبان‌های سامی.^{۵۶}

نسخه‌های خطی

از کشف‌الظنون، نسخه‌هایی معتبر موجود است. آنچه از آن‌ها اطلاعی یافته‌ام، از این قرار است:

۱. موزه توقاپوسرای (استانبول)، شماره ۲۰۵۹ مخزن روان‌کوشکو (قراتای، ش ۶۵۶۶)، نسخه اصل پاک‌نویس مؤلف، به خط مؤلف، از آغاز کتاب تا مدخل «دروس».

کاتب چلبی، پس از نوشتن این نسخه درگذشت، و بقیه کتاب (از «دروس» تا آخر) پاک‌نویس نشده باقی ماند. بعدها، شش تن از فضلا، نیمه پاک‌نویس نشده را از روی پیش‌نویس مؤلف پاک‌نویس کردند، اما چونان که شایسته می‌بود، از عهده انجام این کار برنیامدند، و حواشی و مقولات افزوده مؤلف را در آن نیاوردند.^{۵۷}

۲. کتابخانه فاتح ملت (استانبول)، مخزن جارالله ولی‌الدین افندی، شماره ۱۶۱۹، نسخه اصل پیش‌نویس مؤلف، به خط مؤلف، از مدخل «دروس» تا پایان کتاب، دارای حواشی و منقولاتی در میان سطور، همه به خط مؤلف. برای کامل شدن این نسخه، در آغاز آن، ذیل نهانی (از حرف «الف» تا مدخل «دروس») به خط دیگری نونویس شده است.^{۵۸}

۳. کتابخانه فیض‌الله افندی (استانبول)، نسخه اصل به خط مؤلف. میرزا حسن شفیع‌زاده شبستری، نزد آقابزرگ تهرانی حکایت کرده، که این نسخه را به رأی‌العین در کتابخانه مذکور دیده است.^{۵۹} محتمل است که این نسخه، نیمه نخستین پیش‌نویس مؤلف باشد، و در هر صورت نسخه بسیار مهمی است که تاکنون در هیچ چاپ از آن استفاده نشده است.

۴. کتابخانه عارف حکمت (مدینه)، شماره ۱۸۴ تاریخ، ۱۱۶۲ صفحه، مورخ ۱۱۷۵ق،^{۶۰}

۵. کتابخانه عارف حکمت (مدینه)، شماره ۱۸۳ تاریخ، ۱۰۶۸ صفحه، مورخ ۱۱۷۶ق.^{۶۱}

هم‌چنین:

- نسخه‌هایی که در مقدمه فلوجل از آن‌ها یاد شده؛

- نسخه‌ای که شش تن از فضلا، از روی خط مؤلف پاک‌نویس کردند؛

- و نیز نسخه‌های دیگری که از روی آن استنساخ شده است.^{۶۲}

چاپ‌های کتاب

کشف‌الظنون، تا کنون بارها به چاپ رسیده است. قدیم‌ترین و مهم‌ترین آن‌ها عبارت است از: یکم. در لایپزیگ و لندن^{۶۳}، به کوشش گوستاو فلوگل، در هفت مجلد (مجلد هفتم، دارای دو جزء)، و ۵۱۶۶ (۵۵۰+۶۸۰+۶۷۳+۶۲۴+۶۷۲+۶۸۸+۵۶۳+۷۱۶) صفحه، در سال‌های ۱۸۳۵ تا ۱۸۵۸ میلادی^{۶۴} (ج ۱: ۱۸۳۵م، ج ۲: ۱۸۳۷م، ج ۳: ۱۸۴۲م، ج ۴: ۱۸۴۵م، ج ۵: ۱۸۵۰م، ج ۶: ۱۸۵۲م، ج ۷: ۱۸۵۸م)، همراه با مقدمه و ترجمه لاتینی در ذیل صفحات، و با ملحقات و فهرست‌های مفصل.

این چاپ، به چندین لحاظ ارزش و اهمیت خاص دارد. اول آن‌که، نخستین کوشش جدی است برای احیای اثری بسیار نفیس. دوم آن‌که، روش علمی دارد، و علاوه بر صحت و دقت نسبی، با مقدمه و فهرست‌های ضروری و سودمند همراه است. سوم آن‌که، همراه با ترجمه لاتینی چاپ شده است (این امتیاز، برای محققان کشورهای غربی حائز اهمیت بیشتر است). چهارم آن‌که، در آخر این چاپ، فهرست‌ها و ملحقاتی ارزشمند آمده است؛ و چون به‌رغم فواید و بعضاً اطلاعات منحصر به فردی که این ملحقات دارد، تا کنون چندان طرف توجه قرار نگرفته است، فهرستی از آن‌ها ذکر کرده می‌شود:

۱. آثار نو (ذیل حنیف‌زاده بر کشف‌الظنون) (ج ۶، از ص ۵۲۵)؛
۲. فهرست کتاب‌های متداول در مغرب (آفریقا) (همان، از ص ۶۴۷)؛
۳. فهرست تألیفات جلال‌الدین عبدالرحمان سیوطی، به قلم مؤلف (همان، از ص ۶۶۵)؛
۴. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشگاه الازهر، مدرسه محمد بیگ ابوزهب، مدرسه شیخون، و دیگر مدارس علمی قاهره (ج ۷، بخش نخست، از ص ۳)؛
۵. فهرست نسخه‌های خطی مدرسه عبدالله پاشا عظیم‌زاده (یا عظام‌زاده) در دمشق (همان، از ص ۲۲)؛
۶. فهرست نسخه‌های خطی موقوفه حاج احمد افندی، مشهور به «پطرزاده»، در مدرسه احمدیه حلب (همان، از ص ۳۰)؛
۷. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه جزیره ردوس (همان، از ص ۳۸)؛
۸. فهرست کتابخانه سلطان محمد دوم در استانبول (همان، از ص ۴۹)؛
۹. فهرست کتاب‌های کتابخانه سلیمانیه (همان، از ص ۷۶)؛

۱۰. فهرست کتابخانهٔ مدرسهٔ قلیچ‌علی پاشا در طوپخانه (استانبول) (همان، از ص ۹۳)؛
۱۱. فهرست کتابخانهٔ حافظ احمد پاشا (همان، از ص ۱۰۶)؛
۱۲. فهرست کتابخانهٔ کوپرلی زاده (همان، از ص ۱۱۳)؛
۱۳. فهرست کتابخانهٔ داماد علی پاشا (نخست‌وزیر) در استانبول (همان، از ص ۱۳۷)؛
۱۴. فهرست کتابخانهٔ ابراهیم پاشا (وزیر) در استانبول (همان، از ص ۱۷۳)؛
۱۵. فهرست کتابخانهٔ والده‌سلطان (همان، از ص ۱۸۶)؛
۱۶. فهرست کتابخانهٔ بشیرآغا در استانبول (همان، از ص ۱۹۸)؛
۱۷. فهرست کتابخانهٔ عاطف افندی (همان، از ص ۲۰۷)؛
۱۸. فهرست کتابخانهٔ ایاصوفیه (همان، از ص ۲۳۲)؛
۱۹. فهرست کتابخانهٔ غَظّه (همان، از ص ۲۵۶)؛
۲۰. فهرست کتابخانهٔ سلطان عثمان سوم (همان، از ص ۲۶۵)؛
۲۱. فهرست کتابخانهٔ محمد راجب پاشا (وزیر) (همان، از ص ۳۰۴)؛
۲۲. فهرست کتابخانهٔ لاله‌لی، دفتر اوّل (همان، از ص ۳۳۲)؛
۲۳. فهرست کتابخانهٔ لاله‌لی، دفتر دوم (همان، از ص ۳۵۲)؛
۲۴. فهرست کتابخانهٔ درون‌سرای پادشاهی (همان، از ص ۳۸۹)؛
۲۵. فهرست کتابخانهٔ شیخ‌الاسلام ولی‌الدّین افندی (همان، از ص ۴۰۵)؛
۲۶. فهرست کتابخانهٔ عاشر افندی (همان، از ص ۴۳۹)؛
۲۷. فهرست کتابخانهٔ دامادزاده محمد مراد افندی (همان، از ص ۴۸۱)؛
۲۸. فهرست کتابخانهٔ سلطان عبدالحمید (همان، از ص ۵۰۳)؛
۲۹. فهرست کتابخانهٔ حالت افندی (همان، از ص ۵۲۸)؛
۳۰. فهرست کتاب‌ها و تألیف ابوبکر محمد بن خیر بن خلیفه اندلسی (همان، از ص ۵۴۰).^{۶۵}
۳۱. تعلیقات و نسخه‌بدل‌های جلد یکم، به لاتینی (ج ۷، بخش دوم، از ص ۵۴۹)؛
۳۲. تعلیقات و نسخه‌بدل‌های جلد دوم، به لاتینی (همان، از ص ۶۳۹)؛
۳۳. تعلیقات و نسخه‌بدل‌های جلد سوم، به لاتینی (همان، از ص ۷۰۴)؛
۳۴. تعلیقات و نسخه‌بدل‌های جلد چهارم، به لاتینی (همان، از ص ۷۶۴)؛

۳۵. تعلیقات و نسخه‌بدل‌های جلد پنجم، به لاتینی (همان، از ص ۸۴۳)؛

۳۶. تعلیقات و نسخه‌بدل‌های جلد ششم، به لاتینی (همان، از ص ۸۹۱)؛

۳۷. فهرست الفبایی افزوده‌های عربی‌چی پاشا و حنیف‌زاده، به عربی (همان، از ص ۹۴۷)؛

۳۸. فهرست الفبایی نام‌های مؤلفان، به لاتینی (همان، از ص ۱۰۰۱).

فلوگل، اصلاحات و افزوده‌های عربی‌چی پاشا را در ضمن این چاپ آورده، اما آن‌ها را با نشانه‌ای از متن اصلی متمایز کرده است.^{۶۶} وی، هم‌چنین مدخل مربوط به علم فقه و اسامی کتاب‌های این موضوع را - که ظاهراً از نسخه‌های مورد استفاده‌اش ساقط شده بوده - عیناً از کتاب «مفتاح السعادة و مصباح السیادة»، اثر عصام‌الدین احمد طاش‌کوپری‌زاده (وفات: ۹۶۸ق) برگرفته، و برای جبران نقیصه در ضمن کشف‌الطنون کاتب چلبی جای داده است.^{۶۷} در چاپ فلوگل، تصحیفات و اشتباهاتی نیز راه یافته، که در پانوشته‌های چاپ منقح یالتقیا، با ذکر شماره جلد و صفحه و سطر به آن‌ها اشاره شده است.^{۶۸}

دوم. در بولاق (نزدیک قاهره)، به سال ۱۲۷۴ق^{۶۹}، در دو مجلد، از روی چاپ فلوگل.^{۷۰} این چاپ، اشتباهات بسیار دارد، و علاوه بر داخل‌شدن عبارات طاش‌کوپری‌زاده در ماده «فقه» (به تبع چاپ فلوگل)، افزوده‌های عربی‌چی پاشا نیز بدون هیچ نشانه ممیزه در متن وارد شده‌است، که برخی بر آن اعتراض کرده‌اند.^{۷۱}

سوم. در استانبول، به سال ۱۳۱۰-۱۳۱۱ق^{۷۲}، در دو مجلد^{۷۳}، از روی چاپ بولاق، با همان اشتباهات و نقایصی که مذکور شد.^{۷۴}

چهارم. در استانبول، به سال ۱۳۲۰ق، گویا تجدید چاپ قبلی^{۷۵}.

پنجم. در استانبول، به کوشش محمد شرف‌الدین یالتقیا و رفعت‌بیلگه کلیسی (با همکاری اسماعیل صائب‌سنجر، در بخشی از جلد اول^{۷۶})، به همت وزارت معارف، در دو مجلد؛ جلد نخست: ۵۴۶ صفحه (۴ص + ۱۶ ستون + ۵۸ ستون + ۹۴۰ ستون + ۶ ستون + ۶ ص + ۱ ص + ۱۹ ستون + ۲۰ ستون + ۵ ص)، ۱۳۶۰ق/۱۹۴۱م؛ جلد دوم: ۵۶۳ صفحه (۴ص + ۱۱۱۲ ستون + ۲ ستون + ۲ ص)، ۱۳۶۲ق/۱۹۴۳م. همراه با یادداشت وزیر معارف، مقدمه عربی و مقدمه ترکی یالتقیا، و ترجمه ترکی مقدمه فلوگل.

مصححان، این چاپ را بر اساس دو نسخه پاک‌نویس و پیش‌نویس خط مؤلف فراهم

کرده، اوراق ساقط‌شدهٔ مربوط به علم فقه و معرفتی کتاب‌های این موضوع را نیز، به قلم کاتب چلبی، از میان کتاب‌های مرحوم صائب‌سنجر یافته، در جای خود قرار داده‌اند. هم‌چنین، حواشی و منقولات افزودهٔ مؤلف را، که در چاپ‌های قبل نیامده‌بود، با نشانهٔ خاص، به متن منضم کرده؛ و کتاب را از دیگر کتب و رسائل مستقل (ظاهراً ملحقات چاپ فلوگل)، و از افزوده‌های عرب‌چی پاشا و زواید دیگر پیراسته‌اند؛ و زواید چاپ‌های مصر و استانبول، افزوده‌های اسماعیل‌پاشا، افزوده‌های صائب‌سنجر، و افزوده‌های خود را، هر یک با نشانه‌ای مخصوص، از متن جدا ساخته، و در ذیل صفحات به تصحیفات و اشتباهات چاپ فلوگل اشاره کرده‌اند.^{۷۷}

ایشان، در مقدمه، تصحیح و طبع ذیل‌های سه‌گانهٔ (؟) کشف‌الظنون را وعده داده^{۷۸}؛ در سال‌های بعد، *ایضاح‌المکنون* (جلد اول: ۱۳۶۴ق/۱۹۴۵م، جلد دوم: ۱۳۶۶ق/۱۹۴۷م) اسماعیل‌پاشا را، در مجلدات جداگانه، به دنبال کشف‌الظنون به چاپ رسانده‌اند؛ و پس از آن *هدیة‌العارفین* (جلد اول: ۱۳۷۰ق/۱۹۵۱م، به کوشش رفعت‌بیلگه و ابن‌الامین محمود کمال‌اینال؛ جلد دوم: ۱۳۷۴ق/۱۹۵۵م، به کوشش محمود کمال‌اینال و عونى آق‌توچ) اسماعیل‌پاشا نیز به همان سیاق به چاپ رسید.

این چاپ، بی‌هیچ تردید، تا کنون صحیح‌ترین، منقح‌ترین، کامل‌ترین، و معتبرترین چاپ‌های کشف‌الظنون به شمار می‌آید، و ظاهراً به جز غفلت از فهرست‌های ضروری سه‌گانه (کسان، کتاب‌ها، جای‌ها) نقیصه‌ای ندارد.

ششم. در تهران، به همت دو کتابفروشی اسلامیّه و جعفری تبریزی، در دو جلد، به سال ۱۳۸۷ق/۱۹۶۷م، به صورت افست از روی چاپ یالقایا و رفعت‌بیلگه، همراه با *ایضاح‌المکنون* (دو جلد) و *هدیة‌العارفین* (دو جلد) و ذیل آقابزرگ تهرانی (در آخر جلد دوم *هدیة‌العارفین*).^{۷۹}

هفتم. در بیروت، به مباشرت انتشارات دارصادر، به صورت افست از روی چاپ فلوگل، با همان ترکیب، در سال‌های اخیر (بی‌تا).

* کشف‌الظنون، پس از آن به کرات (معمولاً به صورت افست، از روی چاپ یالقایا و رفعت‌بیلگه)، در قم، بغداد، بیروت، و دیگر مراکز فرهنگی جهان عرب، و احتمالاً ترکیه و

شبه‌قاره به چاپ رسیده است. صاحب *هدیة العارفین*، از چاپ آن در وینه نیز اطلاع داده^{۸۰}، که یقیناً پیش از ۱۳۳۹ق (سال درگذشت بغدادی) صورت گرفته است.

به‌رغم تعدد چاپ‌های *کشف‌الظنون*، این کتاب، هم‌اکنون در ایران جزو کتاب‌های نایاب محسوب می‌شود، و سخت شایسته بلکه ضروری است که یکی از مراکز پژوهشی، چاپ آن را در ضمن مجموعه‌ای بر عهده گیرد، که شامل موارد ذیل باشد:

۱. متن عربی *کشف‌الظنون*: در صورت دستیابی بر نسخه‌ی اصیل کتابخانه فیض‌الله‌افندی (نک: همین گفتار، ذیل «نسخه‌های خطی») یا نسخه‌های خاص و مهم دیگر، تصحیح مجدد متن عربی مرجح است؛ وگرنه بهتر است همان چاپ منقح یالتقیا و رفعت بیلگه را تجدید کرد، و تواریخ نانوشته متن را در میان دو قلاب [...]، اعراب و شکل کلمات را در موارد لازم، ترجمه فارسی مقدمه‌های مهم فولگل و نیز مقدمه مهم یالتقیا را در آغاز، و فهرست‌های ضروری سه‌گانه (کسان، کتاب‌ها، جای‌ها) را در پایان افزود.

۲. متن ترجمه فارسی *کشف‌الظنون*، با استفاده از دو نسخه خطی که معرفی کردم (همین گفتار، ذیل «نسخه‌های خطی»).

۳. متن ذیل‌های *کشف‌الظنون* (به ترتیب تاریخ تألیف)، مشتمل بر: ذیل ریاضی‌زاده، ذیل وشنه‌زاده، ذیل نهبانی، ذیل هزارفن، ذیل عرب‌چی پاشا، ذیل بکری، ذیل نوعی‌افندی، ذیل حنیف‌زاده، ذیل عارف‌حکمت، تعلیقه بحرالعلوم، ذیل ثدین، ذیل بغدادی، ذیل ابن‌عظم، ذیل صائب‌سنجر، ذیل آقابزرگ تهرانی، *دلیل‌الباحثین حسنی عبدالوهاب* (نک: همین گفتار، ذیل «دنباله‌ها»).

۴. متن *سلم‌الوصول الی طبقات‌الفحول*: این کتاب نیز عربی است، و در معرفت رجال نوشته شده، و در حقیقت متممی برای *کشف‌الظنون* شمرده می‌شود؛ چه، شرح حال اجمالی مؤلفان کتب مذکور در *کشف‌الظنون*، و محتملاً ذکر برخی از دیگر آثار ایشان را در این کتاب توان جست؛ چنان‌که اسماعیل پاشا نیز به تألیف چنین متممی نیاز دید، و *هدیة العارفین* را نوشت. چلبی، تألیف و پاک‌نویس جلد نخست *سلم‌الوصول* را در سال‌های ۱۰۶۱ و ۱۰۶۲ق انجام داد، و با استفاده از بیش از یکصد منبع، تألیف همه کتاب را در ۱۰۶۳ق^{۸۱} به پایان رسانید^{۸۲}.

سَلْم الوصول، با ترتیب حروف الفبا نظام یافته، و پس از مقدمه، مندرجات اصلی متن، در دو قسم تبویب شده، و به خاتمه‌ای خاتمه یافته است. در قسم اوّل (فی اعلام‌الاشخاص و الآباء)، زندگی‌نامه بزرگان بر اساس اسامی حقیقی ایشان، و در قسم دوم (فی الانساب و الالقاب)، بر اساس نسبت‌ها و لقب‌های ایشان آمده است^{۸۳}؛ و خاتمه، مشتمل بر فواید متفرقه تاریخی است.^{۸۴}

نسخه اصل سَلْم الوصول الی طبقات الفحول، در ۵۶۸ برگ، به خطّ زیبای مؤلف، در کتابخانه شهید علی پاشا (استانبول)، ظاهراً به شماره^{۸۵} ۱۸۸۷ نگهداری می‌شود، و فیلم آن، به شماره «ف ۲۸۳ تاریخ»، در معهدالمخطوطات العربیّه (قاهره) موجود است^{۸۶}. بنا به گزارش برخی از منابع، این اثر چلبی به طبع رسیده است.^{۸۷}

۵. متن دُرَر منتشره^{۸۸} و عُرَر منتشره^{۸۹}: مجموعه‌ای است از یادداشت‌های پراکنده چلبی، مشتمل بر فواید فقهی و تاریخی و برخی تراجم احوال و جز آن، که مؤلف به هنگام مطالعه کتب و فیات و طبقات، از لابه‌لای آن‌ها برمی‌گزیده، و بیشتر آن به منزله ذیل و استدراکی است بر کتاب سَلْم الوصول الی طبقات الفحول.

دست‌نویس اصل و منحصر به فرد این اثر، به خطّ مؤلف موجود است، و در کتابخانه نورعثمانیّه (استانبول)، به شماره^{۹۰} ۴۹۴۹ نگهداری می‌شود. ابعاد نسخه ۱۶×۹ سانتی‌متر، و شمار برگ‌های آن ۲۴۳^{۹۰} باشد، که نیمی از آن سفید مانده است.^{۹۱}

هم‌چنین، در مطاوی دیگر آثار کاتب چلبی، فواید رجالی و کتاب‌شناسی بسیار توان یافت؛ که شاید از آن جمله باشد:

- کتاب تحفه‌الاخیار فی الحکّم و الامثال و الاشعار^{۹۲}، مشتمل بر فقراتی به ترتیب الفبا، درباره ادبیات و فلسفه، نوادر کتب تاریخی، تدبیر منزل و سیاست مدن، عجایب‌المخلوقات، حکایات، محاضرات، اشعار، امثال، و جز آن‌ها که از منابع عربی و فارسی و ترکی استخراج شده است؛^{۹۳}

- کتاب المزرات، مشتمل بر ذکر قبور اولیاء و صالحان مدفون در شهرهای ترکیه؛
- و کتابی در سفرهای مؤلف به سرزمین‌های سوریه، لبنان، مصر، حجاز، عراق، ایران، افغانستان، ماوراءالنهر، و جز آن‌ها^{۹۴}.

از این روی، به نظر می‌رسد که چاپ مجموعه کامل آثار چلبی نیز، در سلسله‌ای جداگانه یا در پی همین مجموعه، پسندیده و سودمند باشد. افسوس، که تا کنون، چونان‌که شاید، بدان‌ها عنایتی نشده است؛ پس سخن خود را با عین عبارات دلنشین کتاب‌شناس دانشمند، مرحوم آیت‌الله العظمی شهاب‌الدین مرعشی نجفی (ره)، درباره آثار کاتب چلبی، به انجام می‌رسانم؛ باشد کز آن ثمری نیکو برآید:

«جَادَ قَلَمُهُ السَّيَالُ، وَ يَرَاعَةُ الْجَوَالَ، بِتَرْصِيفِ عِدَّةٍ كُتِبَ نَفْسَهُ. وَ مِنْ الْمَأْسُوفِ عَلَيْهِ، أَنَّ أَكْثَرَهَا كَمُتَطَبِعٍ وَ كَمُنْشَرٍ، وَ بَقِيَّتِ فِي رَوَازِينِ خَزَائِنِ الْكُتُبِ، مَأْكُولَةُ الْعُنْتَةِ وَ الْهَوَامِ.»^{۹۵}

(کلکِ روانش و خامه پویانش، بس نامه پربها که خوش در سلک انتظام درآورد؛ و دریغ، که بیشتری از آن، به طبع نرسیده و انتشار نیافته، و در خرانه‌های کتاب، در شکاف دیوارها بر جای مانده‌است، و مائده کرم و بید شده.)

پی‌نوشت‌ها

۱. ابیاری، ص ۴۰۵.
۲. نک: سرکیس، ج ۱، ستون ۷۳۳.
۳. یالتقایا، ستون ۷. نهانی، از کتاب به صورت کشف الظنون عن اسماء الكتب و الفنون (نک: یالتقایا، ستون ۹)، و بجاوی، به صورت کشف الظنون فی اسماء الكتب و الفنون (نک: بجاوی، ج ۲، ص ۴۵۷) نام برده‌اند.
۴. نک: سرکیس، همان‌جا.
۵. یالتقایا، ستون ۷.
۶. Gokyay، همان‌جا. بعضی از منابع، حدود ۱۵۰۰۰ آورده‌اند (نک: یالتقایا، همان‌جا؛ بعلبکی، همان‌جا؛ منزوی، علی نقی، ص ۴۹)، که ظاهراً با محاسبه ذیل حنیف‌زاده است؛ بعضی ۱۸۵۵۰ (بجاوی، همان‌جا)، و بعضی حدود ۲۰۰۰۰ (مرعشی نجفی، شهاب‌الدین، ص «د» و «ه»)، که ظاهراً هیچ‌یک درست نیست.
۷. موسوعه مؤلفی الامامیه، ج ۱، ص ۱۵.
۸. یالتقایا، ستون ۹-۱۰؛ موسوعه مؤلفی الامامیه، همان‌جا؛ مرعشی نجفی، شهاب‌الدین، ص «و»؛ آقابزرگ تهرانی، همان‌جا؛ ابیاری، ص ۴۱۲؛ سبجانی، ص ۲۰؛ منزوی، علی نقی، همان‌جا. برخی ذیل وشنه‌زاده را نخستین ذیل کشف الظنون دانسته‌اند (نک: یالتقایا، ستون ۹؛ آقابزرگ تهرانی، همان‌جا؛ ابیاری،

- همان‌جا؛ رسولی، «کشف‌الظنون»، ص ۶۸۶، اما ذیل ریاضی‌زاده ظاهراً پیش از آن تألیف شده‌است.
۹. یالتقایا، ستون ۸-۹؛ موسوعه مؤلفی الامامیه، همان‌جا؛ مرعشی‌نجفی، شهاب‌الدین، همان‌جا.
 ۱۰. یکی (با کافی که سه نقطه بر روی آن است) نوشته می‌شود، و بنی (با نون) خوانده می‌شود؛ و آن کلمه‌ای است ترکی استامبولی، به معنای «نو» (مرعشی‌نجفی، شهاب‌الدین، همان‌جا).
 ۱۱. یالتقایا، ستون ۹؛ مرعشی‌نجفی، شهاب‌الدین، همان‌جا؛ منزوی، علی‌نقی، همان‌جا.
 ۱۲. یالتقایا، همان‌جا.
 ۱۳. گلشنی، آینه میراث، ص ۴۴.
 ۱۴. یالتقایا، ستون ۱۰؛ بجاوی، ج ۲، ص ۴۵۸-۴۵۹؛ سرکیس، ج ۱، ستون ۷۳۴؛ آقابزرگ تهرانی، همان‌جا؛ موسوی آل‌خرسان، ص ۲؛ ابیاری، ص ۴۱۲؛ منزوی، علی‌نقی، همان‌جا.
 ۱۵. Brockelmann، ص ۶۳۵؛ سرکیس، همان‌جا؛ ابیاری، همان‌جا.
 ۱۶. موسوی آل‌خرسان، همان‌جا.
 ۱۷. نک: آقابزرگ تهرانی، همان‌جا.
 ۱۸. سبجانی، ص ۲۰.
 ۱۹. بغدادی، ایضاح‌المکنون، ج ۲، ستون ۳۶۱؛ بجاوی، ج ۲، ص ۴۵۹.
 ۲۰. بجاوی، همان‌جا.
 ۲۱. نک: فلوگل، ص ۳۷. بروکلمان (ص ۶۳۵)، نام آن را خلاصه تحقیق‌الظنون فی الشرح و المتون خوانده‌است.
 ۲۲. پیوست‌های کشف‌الظنون، ج ۷، بخش نخست، ص ۱۱۲.
 ۲۳. مرعشی‌نجفی، شهاب‌الدین، همان‌جا.
 ۲۴. حنفی‌زاده که در بعضی منابع آمده (نک: مرعشی‌نجفی، شهاب‌الدین، ص «۵»، «و»؛ رسولی، همان‌جا)، سهو است.
 ۲۵. پیوست‌های کشف‌الظنون، ج ۶، ص ۶۴۶.
 ۲۶. برخی، پنج‌هزار عنوان یاد کرده‌اند (نک: یالتقایا، همان‌جا؛ منزوی، علی‌نقی، همان‌جا)، که ظاهراً درست نیست.
 ۲۷. یالتقایا، همان‌جا؛ سرکیس، ج ۱، ستون ۷۳۴؛ ابیاری، همان‌جا؛ منزوی، علی‌نقی، همان‌جا.
 ۲۸. یالتقایا، همان‌جا؛ مرعشی‌نجفی، شهاب‌الدین، ص «و»؛ آقابزرگ تهرانی، همان‌جا؛ ابیاری، همان‌جا.
 ۲۹. بحرالعلوم، ج ۱، ص ۱۷۵.
 ۳۰. رسولی، همان، ص ۶۸۷.

۳۱. بغدادی، *ایضاح المکنون*، ج ۱، ستون ۱۵۸.
۳۲. مرعشی نجفی، شهاب‌الدین، همان‌جا. برخی، تاریخ فراغت از تألیف را ۱۳۲۳ق یاد کرده‌اند(نک: آق‌ابزرگ تهرانی، همان‌جا)، اما به تصریح مؤلف، وی در این سال هنوز مشغول تکمیل کتاب بوده‌است(نک: بغدادی، همان‌جا).
۳۳. یالتقایا، همان‌جا؛ ایباری، همان‌جا؛ سبحانی، ص ۲۰؛ منزوی، علی نقی، همان‌جا.
۳۴. یالتقایا، همان‌جا.
۳۵. مؤلف، در متن کتاب، به تصریح گفته که این نام را بر آن نهادم (نک: ابن‌عظم، ص ۳۸)؛ اما همو در آغاز و انجام کتاب، آن را *السرّ المصون علی کشف الظنون خوانده* (نک: همو، ص ۳۳ و ۳۵، تصویر خطّ مؤلف)، و از این رو بیشتر با عنوان اختصاری *السرّ المصون* شناخته شده‌است.
۳۶. ابن‌عظم، ص ۳۳، ۳۵، ۳۷، ۳۸.
۳۷. نک: بجاوی، همان‌جا.
۳۸. سلیم یوسف، ص ۴، ۱۹، ۲۸، ۲۹.
۳۹. ابن‌عظم، ص ۳۵.
۴۰. تعداد کتاب‌های مذکور در این جزء، در انجام آن، ۱۰۲۶ یاد شده‌است (نک: ص ۲۵۹)، اما آخرین کتاب متن (یعنی *بیض آفتاب*) شماره ۱۰۳۹ دارد (نک: همان‌جا).
۴۱. یالتقایا، همان‌جا؛ مرعشی نجفی، شهاب‌الدین، همان‌جا؛ آق‌ابزرگ تهرانی، همان‌جا؛ ایباری، همان‌جا.
۴۲. آق‌ابزرگ تهرانی، همان‌جا؛ موسوی آل‌خرسان، ص ۲.
۴۳. سال وفات او را نیافتم، از این رو پس از دیگران آوردم.
۴۴. مرعشی نجفی، شهاب‌الدین، همان‌جا.
۴۵. نک: پانوش ش ۱۷۶.
۴۶. بجاوی، همان‌جا.
۴۷. گلشنی، *آینه میراث*، ص ۴۴؛ همو، *دانشنامه جهان اسلام*، ص ۸۷۰.
48. Pétis de La Croix.
۴۹. یالتقایا، ستون ۱۰-۱۱؛ منزوی، علی نقی، همان‌جا.
۵۰. برخی، این ترجمه را فرانسوی پنداشته‌اند (نک: مرعشی نجفی، شهاب‌الدین، ص «۵»)، و برخی آلمانی (نک: مشار، ستون ۷۴۰؛ سبحانی، ص ۲۰)، که درست نیست.
51. Ethé, vol.1, clm.1219.
۵۲. فهرست میکروفیلم نسخه‌های خطّی فارسی و عربی، ج ۱، بخش نخست، ص ۳۳۶؛ مرعشی نجفی، محمود، «سفرنامه هند»، ص ۱۱۳.

۵۳. موسوعه مؤلفی الامامیه، ج ۱، ص ۱۸؛ مرعشی نجفی، شهاب‌الدین، همان‌جا. در موسوعه مؤلفی الامامیه، مذکور است که این ترجمه نیز، به کوشش فلوگل، در هفت مجلد، به سال ۱۲۰۰ق (۱۹)، در لایپزیگ چاپ شده‌است؛ که ظاهراً آن را با ترجمه فلوگل اشتباه گرفته‌اند.
۵۴. مرعشی نجفی، شهاب‌الدین، ص «۵»-«و».
۵۵. همو، ص «و».
۵۶. همو، ص «۵».
۵۷. یالتقایا، ستون ۷-۹.
۵۸. همان‌جا. نیز نک: سبحانی، ص ۱۹.
۵۹. نک: آقابزرگ تهرانی، همان‌جا.
۶۰. کخاله، «المنتخب من مخطوطات المدینه المنوره»، ص ۶۰۷.
۶۱. همو، همان، ص ۶۰۶.
۶۲. یالتقایا، همان‌جا.
۶۳. برخی، محل چاپ را لیدن ذکر کرده‌اند (نک: سرکیس، ج ۱، ستون ۷۳۳؛ مشار، همان‌جا)، که درست نیست.
۶۴. رقم‌های دیگری که در مورد تاریخ چاپ ذکر شده: ۱۸۳۵م (مطلق) (مشار، همان‌جا)، ۱۲۵۱-۱۲۷۵ق (ایباری، همان‌جا)، ۱۲۹۹ق (موسوعه مؤلفی الامامیه، همان‌جا؛ مرعشی نجفی، شهاب‌الدین، همان‌جا)، ۱۳۰۰ق (همان‌جا)؛ هیچ‌یک خالی از سهو نیست.
۶۵. سرکیس، شمار کتابخانه‌ها را بیست و چهار ذکر کرده، و فهرست کتابخانه سلطان سلیم (آستانه) را نیز از آن جمله دانسته است (ج ۱، ستون ۷۳۴)، که درست نیست.
۶۶. سرکیس، همان‌جا؛ آقابزرگ تهرانی، همان‌جا؛ ایباری، همان‌جا.
۶۷. یالتقایا، ستون ۸.
۶۸. همو، ستون ۱۱.
۶۹. در برخی منابع، ۱۲۷۳ق آمده است (نک: ایباری، همان‌جا)، که درست نیست.
۷۰. فندیک، ص ۷؛ مورتمان، ص ۲۳۷. نیز نک: سرکیس، ج ۱، ستون ۷۳۳؛ مرعشی نجفی، شهاب‌الدین، همان‌جا؛ دهخدا، ذیل «حاجی خلیفه».
۷۱. نک: بجاوی، ج ۲، ص ۴۵۸؛ یالتقایا، ستون ۸۰۱؛ سرکیس، ج ۱، ستون ۷۳۴؛ آقابزرگ تهرانی، همان‌جا؛ ایباری، همان‌جا.
۷۲. برخی، تاریخ چاپ را ۱۳۱۳ق یاد کرده‌اند (نک: مرعشی نجفی، شهاب‌الدین، همان‌جا)، که ظاهراً

سهو باشد.

۷۳. برخی، ده مجلد آورده‌اند (نک: رسولی، «کشف‌الظنون»، ص ۶۸۷)، که ظاهراً خطای چاپی است.
۷۴. نک: فندیگ، ص ۳۶۶؛ یالتقایا، همان‌جا؛ سرکیس، ج ۱، ستون ۷۳۳، ۷۳۴؛ دهخدا، همان‌جا؛ مورتمان، همان‌جا؛ آقابرگ تهرانی، همان‌جا؛ ایبیری، همان‌جا.
۷۵. مرعشی نجفی، شهاب‌الدین، همان‌جا.
۷۶. مرگ صائب‌سنجر، موجب قطع این همکاری شد.
۷۷. نک: یالتقایا، ستون ۷-۱۹، ۱۱.
۷۸. همو، ستون ۱۹.
۷۹. مرعشی نجفی، شهاب‌الدین، همان‌جا؛ منزوی، علی نقی، ص ۵۰.
۸۰. بغدادی، هدایة‌العارفین، ج ۲، ستون ۴۴۱.
۸۱. گوکیای، تاریخ اتمام تألیف را ۱۰۵۸/ق ۱۶۴۹م آورده (Gokyay، ص ۷۶۱)، که به نظر می‌رسد با یکی دیگر از آثار چلبی اشتباه کرده باشد.
۸۲. مرعشی نجفی، شهاب‌الدین، ص «ز». برخی، تألیف کتاب را ناتمام پنداشته‌اند (نک: رسولی، «حاجی خلیفه»، ص ۲۹۹)، که ظاهراً مستند نیست.
۸۳. یالتقایا، ستون ۱۳، ۱۶؛ مورتمان، ص ۲۳۷؛ Gokyay، همان‌جا؛ مرعشی نجفی، شهاب‌الدین، همان‌جا؛ ایبیری، ص ۴۰۳؛ مرعشی نجفی، محمود، «طلوع مجلد آفتاب از ساحل اسکندریه»، ص ۷۵.
۸۴. سبجانی، ص ۱۶.
۸۵. در برخی منابع ۱۸۷۷ آمده (Gokyay، همان‌جا)، و در برخی ۷۷۸۱ (یالتقایا، ستون ۱۳) که به نظر می‌رسد ارقام واژگونه خوانده شده‌است.
۸۶. Gokyay، همان‌جا؛ یالتقایا، همان‌جا؛ زرکلی، ج ۷، ص ۲۳۷؛ سبجانی، همان‌جا؛ مرعشی نجفی، محمود، همان‌جا.
۸۷. ایبیری، ص ۴۰۳.
۸۸. در دانشنامه ادب فارسی، منتشره آمده (نک: رسولی، همان‌جا)، که برگردان نادرست از صورت انگلیسی کلمه است.
۸۹. این عنوان، از عبارتی در مقدمه مؤلف اقتباس شده‌است.
۹۰. در ذیل کشف‌الظنون، ۲۴۲ برگ یاد شده است (نک: آقابرگ تهرانی، همان‌جا).
۹۱. یالتقایا، ستون ۱۸؛ Gokyay، ص ۷۶۲؛ سبجانی، ص ۱۷.
۹۲. نسخه اصل این اثر، به خط مؤلف، در دارالکتب‌المصریه (قاهره)، به نشانی «۱۵ ادب»، موجود

- است (نک: زرکلی، همان‌جا)؛ و دست‌نویس دیگری از آن در کتابخانه اسعدافندی (استانبول)، به شماره ۲۵۹۹؛ و نسخه دیگر در کتابخانه خدیویه (قاهره)، به شماره ۷۲۱۹ نگهداری می‌شود (نک: سبحانی، همان‌جا)، که ممکن است نسخه اول و سوم یکی باشد.
۹۳. Gokuy، ص ۷۶۱-۷۶۲؛ مدرّس تبریزی، ج ۳، ص ۳۳۲.
۹۴. مرعشی‌نجفی، شهاب‌الدین، ص «ز».
۹۵. همان‌جا.

منابع و مأخذ

۱. آقابزرگ تهرانی، محمد‌محسن، (۱۹۶۷/م/۱۳۸۷ق.)، ذیل کشف‌الظنون (پیوست جلد دوم هدایه العارفین)، به کوشش محمد‌مهدی موسوی آل‌خرسان نجفی، تهران: کتابخانه اسلامیّه - کتابخانه جعفری.
۲. ابن‌عظم، جمیل بن مصطفی (۲۰۰۲/م/۱۴۲۳ق.)، السّرّالمصون (ذیل علی کشف‌الظنون)، به کوشش سلیم‌یوسف، بیروت: دارالفکر.
۳. ایباری، ابراهیم (بی‌تا)، «کشف‌الظنون فی اسامی‌الکتب و الفنون»، تراث الانسانیّه، ج ۳، مصر: دارالفکر.
۴. بجاوی، علی‌محمد (۱۹۹۳)، «مقدمه» بر التّرتیب الاداریّه (نظام الحکومه النّبویّه)، ج ۲، بیروت: دارالکتاب العربی.
۵. بحر‌العلوم، محمد‌مهدی طباطبایی (۱۳۶۳)، الفوائد الرّجالیّه، به کوشش محمد‌صادق بحر‌العلوم - حسین بحر‌العلوم، تهران: مکتبه الصادق.
۶. بدوی، عبدالرحمان (۱۳۷۷)، دایره‌المعارف مستشرقان، ترجمه صالح طباطبایی، تهران: انتشارات روزنه.
۷. براون، ادوارد گرانویل (۱۳۵۶)، تاریخ ادبی ایران، ج ۱، ترجمه علی پاشا‌صالح، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۸. بعلبکی، منیر (۱۹۸۱م)، موسوعة المورد، ج ۵، بیروت: دارالعلم للملایین.
۹. بغدادی، اسماعیل‌پاشا (۱۹۴۵/م/۱۳۶۴ق.)، ایضاح‌المکنون فی الدّایل علی کشف‌الظنون عن اسامی‌الکتب و الفنون، به کوشش محمد شرف‌الدین یالتقایا-رفعت بیلگه کلیسی، استانبول.
۱۰. حاجی‌خلیفه (کاتب چلبی) (۱۳۸۴)، مصطفی بن عبدالله، [ترجمه] تقویم‌التواریخ، به کوشش میرهاشم محدث، تهران: نشر میراث مکتوب.
۱۱. _____ (۱۹۴۱/م/۱۳۶۰ق.)، کشف‌الظنون عن اسامی‌الکتب و الفنون، ج ۱، به کوشش محمد

شرف‌الدین یالتقایا-رفعت بیلگه کلیسی، استانبول.

۱۲. دانش پژوه، محمدتقی (۱۳۴۸)، فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱، تهران: دانشگاه تهران.

۱۳. _____ (۱۳۶۲)، «فهرست نسخه‌های خطی دانشگاه لس آنجلس»، نسخه‌های خطی، ج ۱۱ و ۱۲، تهران: دانشگاه تهران.

۱۴. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده ادبیات (مجموعه وقفی علی اصغر حکمت)، ضمیمه سال دهم مجله دانشکده ادبیات، تهران، ۱۳۴۱ ش.

۱۵. دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۳)، لغت‌نامه، ج ۵، تهران: مؤسسه لغت‌نامه دهخدا.

۱۶. رسولی، اختر (۱۳۸۳)، «حاجی خلیفه»، دانشنامه ادب فارسی، ج ۶، به سرپرستی حسن انوشه، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

۱۷. _____ (۱۳۸۳)، «کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون»، دانشنامه ادب فارسی، ج ۶، به سرپرستی حسن انوشه، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

۱۸. رشنوزاده، بابک (۱۳۸۳)، «تقویم التواریخ»، دانشنامه ادب فارسی، ج ۶، به سرپرستی حسن انوشه، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

۱۹. زرکلی، خیرالدین، (۱۹۸۰م)، الاعلام (قاموس تراجم)، ج ۷، به کوشش زهیر فتح‌الله، بیروت: دارالعلم للملایین.

۲۰. سبحانی، توفیق هاشم‌پور (۱۳۷۸)، «ادای دین به مصطفی بن عبدالله، معروف به حاج خلیفه یا کاتب چلبی، کتاب‌شناس بزرگ تُرک»، کتابداری، ش ۳۰-۳۱، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

۲۱. سرکیس، یوسف الیان (۱۴۱۰ق)، معجم المطبوعات العربیة والمعربة، ج ۱، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.

۲۲. سلیم یوسف، (۱۳۷۹)، «مقدمه» بر السّر المصون، نک: ابن‌عظم؛ فلوجل، گوستاو، «مقدمه» بر کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون، نک: حاجی خلیفه، کشف الظنون؛ فهرست میکروفیلم نسخه‌های خطی فارسی و عربی، ج ۱، مرکز میکروفیلم نور (ایران-هند)، دهلی نو.

۲۳. فندیک، ادوارد، (۱۴۰۹ق)، اکتفاء القنوع بما هو مطبوع، به کوشش محمدعلی ببلایوی، قم: کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی.

۲۴. قاسم‌لو، فرید (۱۳۸۰)، «گزارشی از بعضی نسخه‌های خطی مرحوم حاج حسین نخجوانی»، آینه میراث، شماره ۱۵، تهران.

۲۵. قمی، شیخ‌عباس، (۱۳۶۳)، هدایة الاحباب، انتشارات امیرکبیر، تهران.

۲۶. کخاله، عمررضا، (۱۳۹۳)، «المنتخب من مخطوطات المدينة المنورة» (مکتبه عارف حکمت)، بخش سوم، مجله مجمع اللغة العربية بدمشق، ش ۴۸.
۲۷. _____ (بی تا)، معجم المؤلفین، ج ۱۲، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- گلشنی، عبدالکریم (۱۳۷۷)، «تقویم التواریخ»، آینه میراث، سال ۱، ش ۲.
۲۸. _____ (۱۳۸۲) «تقویم التواریخ»، دانشنامه جهان اسلام، ج ۷، زیر نظر غلام علی حداد عادل، تهران: بنیاد دایرة المعارف اسلامی.
۲۹. مرعشی نجفی، ابوالعالی شهاب الدین حسینی (۱۹۹۰م/۱۴۱۰ق)، «کشف الظنون عن صاحب کشف الظنون» (مقدمه بر کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون، ج ۱)، بیروت: دارالفکر.
۳۰. مرعشی نجفی، محمود (۱۳۸۳)، «سفرنامه هند»، میراث شهاب، شماره ۳۵-۳۶، قم.
۳۱. _____ (۱۳۸۲)، «طلوع مجلد آفتاب از ساحل اسکندریه» (بخش ۳)، میراث شهاب، ش ۳۲، قم.
۳۲. _____ (۱۳۸۰)، «نخستین های کتاب»، میراث شهاب، شماره ۲۵-۲۶، قم.
- مشار، خان بابا (۱۳۴۴)، فهرست کتاب های چاپی عربی، تهران.
۳۳. معین، محمد (۱۳۶۴)، فرهنگ فارسی، ج ۵، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۳۴. منزوی، احمد (بی تا)، فهرست نسخه های خطی فارسی، ج ۶، تهران: مؤسسه فرهنگی منطقه ای.
۳۵. _____ (۱۳۷۴)، فهرست واره کتاب های فارسی، ج ۱، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۳۶. منزوی، علی نقی (۱۳۸۲)، «تاریخ فهرست نگاری در ایران»، پیام بهارستان، شماره ۳۰، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۳۷. مورتمان، یوهان اچ. (بی تا)، «حاجی خلیفه»، دایرة المعارف الاسلامیة، ج ۷، ترجمه محمد ثابت فندی و دیگران، تهران: انتشارات جهان.
- Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litterature*, s.2, Leiden-New york-Koln, 1996; Ethé, Carl Hermann, *Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the India Office*, vol. 1, Oxford, 1903; Gokiay, Orhan Saik, "Katib Celebi", *The Encyclopaedia of Islam*, vol. IV, ed. By E. Van Donzel & ltc., E. j. Brill, Leiden, 1978; Mustafa ben Abd-allah, *Lexicon Bibliographicum et Encyclopaedicum* (کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون), vols. 1-6, ed. Gustavus Flügel, Leipzig-London, 1835-1852; Rieu, Charles, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*, vol. 1, London, 1966; Storey, Charles Ambrose, *Persian Literature*, London, vol. 1, part 1: 1970, part 2: 1972

